

ԺԱՆ ՇԱՐԴԵՆ (1643-1713 թթ.)

ՍԸՐ ԺԱՆ ՇԱՐԴԵՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՎ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՎ

Առաջին հատորը պարունակում է հեղինակի ուղևորությունը Փարիզից մինչև Սպահան: Դրան ավելացված է Պարսկաստանի ներկա շահ Սուլեյման Երրորդի թագադրությունը. Լոնդոն, Մովսես Փիթրի տպարան, 1686 թ.:

ՍԸՐ ԺԱՆ ՇԱՐԴԵՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՎ

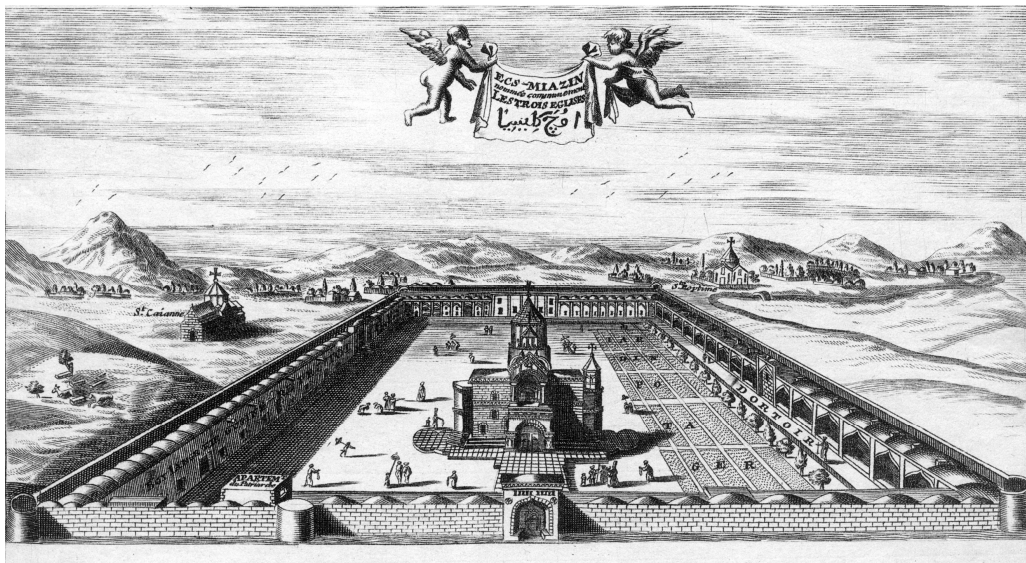
Երևանից երեք մղոն հեռավորության վրա է գտնվում Երեք եկեղեցիների նշանավոր վանքը՝ հայ քրիստոնյաների սրբություն սրբոցը, եթե ես համարձակվեմ այսպես կոչել այն, որին նրանք վերաբերվում են առանձնակի բարեպաշտությամբ: Ես բերում եմ եկեղեցու հատակագիծը և ավելացրել եմ գծագիրը, ինչպես նաև գլխավոր եկեղեցու արտաքին տեսքի փոքրիկ ուրվանկարը, վանքի ավելի հստակ նկարագրությունը՝ ավելի պարզ պատկերացում տալու համար:

Հայերը այն կոչում են Էջմիածին, որը նշանակում է Միածին Որդու Էջքը կամ Միածին Որդին վայր իջավ: Նրանք՝ հայերը, ասում են, որ այս անունն է տրվել այդ վայրին, քանի որ այս տաճարի կառուցման վայրում Հիսուս Քրիստոս տեսանելիորեն Իրեն ցույց տվեց Սուրբ Գրիգորին, ով նրանց առաջին պատրիարքն էր: Մահմեդականները այն կոչում են Ուչ-Քիլիսե կամ Երեք եկեղեցիներ, քանի որ վանքի եկեղեցուց բացի, նրա մոտ ևս երկու ուրիշ եկեղեցիներ կան, որով նրանք դառնում են երեքը:

Առաջին և գլխավոր եկեղեցին՝ Էջմիածին անվանվողը, շատ ամուր և մոայլ կառույց է, ամբողջովին կառուցված մեծ ավազաքարերից [տուֆից]: Քառանկյունի հարթ որմնասյուները, որոնք 72 ոտնաչափ(ֆունտ = 39,5 սմ) բարձրություն ունեն, քարե մշակված սյուներ են, ինչպիսիք են նաև կաթողիկե գմբեթը և զանգակատները:

Տաճարի ներսում չկան քանդակազարդեր և նկարչական զարդարանք: Խորանները կանգնած են արևելյան կողմում, բացի եկեղեցու վերջում գտնվող երեքից: Դրանցից կենտրոնականը շատ ընդարձակ է, քարե բեմով, շատ լավ զարդարված արևելա-քրիստոնեական ռճով: Սակայն նրա կողմնային ավանդատներում բեմի սեղաններ չկան, մեկը ծառայում է որպես ավանդատուն՝ զգեստավորման համար, մյուսը՝ որպես զանձատուն:

Տեղի վանականները ցույց են տալիս այնտեղ պահվող գեղեցիկ և շատ շքեղ եկեղեցական սպասքի տարբեր առարկաներ՝ խաչեր, ոսկե սկիհներ, արծաթե կանթեղներ և մոմի աշտանակներ: Այս հարստության գլխավոր մասը պապերի նվերներն են, որը մի կողմից ցույց է տալիս նրանց դյուրահավատությունը, մյուս կողմից՝ հայերի ճարպկությունը:

Մ. Էջմիածինը և շրջակա վանքերը ըստ Շարդենի գծապատկերի

Գանձատանը կան արծաթյա և ոսկեգոծ տարբեր մասնատուփեր: Ըստ տեղի վանականների վկայության՝ վանքում պահվող գլխավոր մասունքներն են Ս. Հռիփսիմեի իրանի վերին մասը, Ս. Գայանեի բազուկը, Աջը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, ով այսպես է անվանվում, որովհետև դարձի բերեց Հայաստանը, Երուսաղեմի եպիսկոպոս Ս. Հակոբի կողոսկրը, Ս. Պետրոսի ճկույթը և Ս. Հովհաննես Մկրտչի երկու մատները, ում մարմինը, ինչպես պնդում են վանքի վանականները, ամփոփված է իրենց ուխտին պատկանող և Էրզրումին մոտ գտնվող միաբանության վանքում: Ասում են, որ Կեսարիայի եպիսկոպոս Ղևոնդիոսը այս մասունքները տվել է իրենց առաջին պատրիարքին [Ս. Գրիգորին], և Հովհաննես Մկրտչի մարմինը 300 տարի թաղված մնալուց հետո տեղափոխվել է այն վայրը, ուր ամփոփված է այժմ: Մակայն Էջմիածնի վանականները, որոնք հայերի ամենամեծ գիտնականներն են համարվում, այնքան անտեղյակ են, որ չգիտեն անգամ այն փաստը, որի մասին առաջինը ինձնից լսեցին, որ, համաձայն պատմական վկայությունների, Ս. Հովհաննես Մկրտչի մարմինը Հուլիանոս Ուրացողի հրամանով այրվեց և մոխրի վերածվեց¹: Ես կարևոր չեմ համարում որևէ բան ասել այն մյուս սրբությունների մասին, որոնք նրանք հավակնում են ունենալ իրենց գանձարանում, քանի որ այդ սրբությունները աշխարհի այս մասում եղող և քիչ ճանաչում ունեցող սրբերի մասունքներ են: Լրացուցիչ ես կավելացնեմ միայն, որ հոգևորականները որպես մեծ ճշմարտություն պնդում էին, որ նրանք ունեցել են Հիսուս Քրիստոսի սուրբ ձեռքերը խաչին գամող զույգ գամերը, որոնցից մեկը այժմ Դիարբեքիում է, իսկ մյուսը՝ Վրաստանում: Եվ որ Աբաս Մեծը իրենց գանձարանից դուրս է տարել իսկական Գեղարդը, որով խոցվեց Հիսուս Քրիստոսի կողը, և Տիրոջ անկար պատմուճանը՝ հարստացնելով Պարսից շահերի գանձարանը Սպահանում²:

Եկեղեցու կենտրոնում գտնվում է մի մեծ քառակուսի քար՝ երեք ոտնաչափ անկյունագծով և հինգ ոտնաչափ հաստությամբ: Հայերը հաստատուն հավատն ունեն, որ այս այն տեղն է, ուր իրենց առաքյալ Ս. Գրիգորը տեսավ Հիսուս Քրիստոսին մի կիրակի երեկոյան, երբ ինքն աղոթում էր և որտեղ Նա խոսեց նրա [Սուրբ Գրիգորի] հետ: Վանականներն այնուհետև համոզում էին մեզ, որ Հիսուս Քրիստոս այդ սրբի առջև լույսի ճառագայթներով գծագրեց Էջմիածնի եկեղեցու պատկերը և պատվիրեց նրան կառուցել համաձայն այն գծագրի, որ նա այդտեղ պատկերեց այդ տեսիլում: Նրանք նաև ավելացնում են, որ այն տեղում, ուր այժմ հիշյալ քարն է դրված, նույն այդ ժամանակ երկիրը բացվեց և Քրիստոս այդ բացվածքի միջով ձևավորված խորխորատը նետեց Հայաստանի տաճարներում եղած բոլոր դներին, որոնք կեղծ պատգամախոսներ էին, և Ս. Գրիգորին պատվիրեց սանդարամետը ծածկել մարմարով³: Ասվածին ավելացրին, որ Աբաս Մեծը տարավ մարմարե սալը և այն զետեղեց Պարսկաստանի արքունական թանգարանում, իսկ այդ սալի տեղը դրեց այն քարը, որի մասին ես ասացի: Այս քարի՝ Սպահան տարվելու պատմության մասին ես մանրամասնորեն հետաքրքվեցի Սպահանում. դեռ ավելին՝ հարցրի անձամբ իրենց՝ գանձարանի վերահսկիչներին, սակայն ես չկարողացա պարզել, թե արդյոք նրանք որևէ բան հասկացան դրանից⁴:

Հայկական ավանդությունը մեզ պատմում է մեկ ուրիշ մանրամասն ևս այդ եկեղեցու կենտրոնի մասին, ինչը ես գրավոր շարադրեցի ստորև, թեև այնքան առասպելաբանական, որքան մնացածները: Այն, սակայն, ես այնուամենայնիվ ցանկանում եմ հիշատակել: Լեգենդն ասում է, որ սա ճիշտ այն վայրն է, ուր Նոյը կառուցեց զոհասեղանը և մատուցեց զոհը, որը հիշատակված է Ծննդոց գրքի ութերորդ գլխում⁵:

Վերջերս վերակառուցված գլխավոր զանգակատունը ունի վեց զանգ, որոնցից ամենամեծը կշռում է 1200 կշռաքար(ֆունտ): Փոքր զանգակատներից մեկը փլվել է մոտ քառասուն տարի առաջ և չի էլ նորոգվել դրամի սղության պատճառով, ինչպես հայերն են ասում, և, իսկապես երևում է, որ Էջմիածնի վանականները շատ աղքատ են:

Այս եկեղեցու շուրջ վանքն առաջին անգամ կառուցվել է Հայոց քսանիններորդ պատրիարք Ներսեսի կողմից: Այն ավերել են թաթարները և եթե հավատանք տեղական պատմություններին, այն հինգ անգամ հողին է հավասարեցվել: Այն այժմ կառուցված է աղյուսից: Պատրիարքի կացարանն ընկած է դեպի արևելք: Բացի այդ՝ կան կացարաններ վանք այցի եկող օտարականների և ութսուն վանականների համար, սակայն սովորաբար վանքում լինում են տասներկու կամ տասնհինգ հոգևորականներից ոչ ավելի: Հայոց պատրիարքները պարտավոր են գտնվել այստեղ: Սակայն, եթե ճշմարտությունն ասենք, ազահությունը, նախանձը և փառասիրությունը, որոնցով նրանք տարված են այս ժամանակաշրջանում, նրանց այնքան է զբաղեցնում, որ նրանք իրենց ամբողջ ժամանակը վատնում են՝ թափառելով ամբողջ Պարսկաստանով և Թուրքիայով⁶: Այս պատրիարքը իր իշխանության ներքո ունի 12 թեմեր:

Մյուս երկու եկեղեցիները, որ գտնվում են Էջմիածնին մոտիկ, կոչվում են մեկը՝ Ս. Գայանե, մյուսը՝ Ս. Հռիփսիմե: Հռոմեացի երկու կույսերի անուններից, ովքեր, ինչպես իրենք են ասում, փախել էին Հայաստան իններորդ հալածանքի ժամանակ և մարտիրոսություն ընդունեցին այն նույն տեղում, ուր երեք եկեղեցիներն են կանգնած:

Ս. Գայանե եկեղեցին գտնվում է վանքից 700 քայլ հեռու՝ դեպի աջ, իսկ Ս. Հռիփսի-

մեն՝ դեպի ձախ 2000 քայլ: Այս երկու եկեղեցիները կիսով չափ ավերված են, երկուսում էլ երկար ժամանակ է, ինչ եկեղեցական արարողություններ չեն կատարվում: Երևանի տարածքում, որն ընդգրկում է 20 փարսաղ շառավղով տարածք, կան տղամարդկանց քսաներեք և կանանց հինգ մենաստաններ: Սակայն բոլորն էլ խղճալիորեն աղքատ և վատ պահվող: Մեծ մասը հինգ կամ վեց հոգուց ավելի միաբան չունի, որոնց ծայրահեղ աղքատությունը մշտապես նրանց մղում է ապրուստ որոնելու, որի պատճառով նրանք երբեք չեն կատարում իրենց ծառայությունը՝ բացի տոն օրերից:

Առավել նշանակալի մենաստաններից է Խոր Վիրապը, որը հայերեն տառացիորեն նշանակում է եկեղեցի գրի վրա: Հետագայում այս անվանումը տրվել է այս վայրին որպես վիրապի վրա կառուցված, որի մեջ, ինչպես մեզ հայոց պատմությունն է պատմում, Ս. Գրիգորը նետվեց և կենդանի մնաց՝ կերակրվելով նույն ձևով, ինչպես Դանիելը կերակրվեց առյուծների գրում: Այս վանքը գտնվում է Երևանի տարածքի սահմանագծին՝ Էջմիածնից հարավ, ուր, ինչպես այդ գյուղի բնակիչներն են ասում, կարելի է տեսնել Արտաքսաղի ավերակները:

Քաղաքը, որ նրանք կոչում են Արտաշատ, Պարսից թագավոր Արտաքսեսի թագավորի անունից է ծագում, ում արևելցիները կոչում են Արդեշիր: Ինչպես նրանք հավաստիացնում են, այդ քաղաքի ավերակներում կարելի է տեսնել 1300 տարի առաջ կառուցված Տրդատի պալատի ավերակները: Նրանք, բացի այդ, ասում են, որ կա պալատի առջևի մասը, որը վերնում կիսով չափ է ավերված: Այստեղ դեռևս պահպանվում են սև մարմարից սյուների չորս շարքերը՝ յուրաքանչյուրը ինը սյունից: Այս սյուները շրջապատում են մշակված մարմարի կտորների մեծ շեղջ, և սյուները այնպիսի մեծություն ունեն, որ երեք մարդ դժվարությամբ կկարողանան դրանք ընդգրկել ձեռք ձեռքի տված: Նրանք այդ ամբողջ վայրը, ուր գտնվում է այդ ավերակների ողջ զանգվածը, Տրդատի թախտ կամ Տրդատի գահ են կոչում: Ես խուսափում եմ խոսել ուրիշ վանքերի կամ բանավոր պատմությունների մասին, որոնք հայերը պատմում են դրանց կամ այդ վայրերում պահվող մասունքների մասին: Դրանց մեջ թվարկվում են Վերոնիկյան կամ թաշկինակը, որ այդ անունով կինը բերեց մաքրելու Քրիստոսի դեմքի քրտինքը, Ս. Թովմայի և Ս. Միմոնի աճյունները: Այս պատմությունները բոլորը անհիմն և ծիծաղելի բաներ են: Հիրավի, իսկապես հայկական ավանդույթը ոչինչ չունի առողջ բանականությունից: Ես չեմ ասի որևէ բան հայկական հավատքի կամ ծեսի մասին, քանի որ լավ հայտնի է՝ ինչպես են նրանք բազում դարեր պատված մոնոֆիզիտների [միաբնակների] կարծիքներով, ովքեր անվանվում են Հակոբիկյաններ, որոնց ուսմունքից այսօր նրանք բոլորովին որևէ բան չեն հասկանում՝ ամբողջովին գտնվելով անտեղյակության մեջ:

Հայերը միշտ պահել են իրենց հին ժամերգությունները և արարողությունները, և այս հանգամանքը կարելի է համարել ուղղակի ապշեցուցիչ, եթե չասենք վերբնական, քանի որ նրանք տասնմեկ դար գտնվում էին մահմեդականների իշխանության ներքո, և դրա հետ միասին այնքան աղքատ և անզետ են, որքան կարող է աղքատ և անզետ լինել մի ժողովուրդ, որը հասցվել է ստրկացվածության նման աստիճանի: Չնայած այդ պայմաններին՝ նրանց հավատը, ինչպես արդեն ասացինք, մնացել է անսասան, և նրանք պահում են այն՝ չցանկանալով փոխել ուրիշով, տոկուն ձևով դիմանալով թե՛ մահմեդականների ճնշումներին, որոնք նրանց անսահմանափակ տերերն են, ինչպես և հռոմեական տար-

բեր առաքելությունների փորձերին, որոնք արդեն երկու դար անպտուղ ձևով փորձում են իրենց միսիոներների, հոգևորականների և կրոնավորների միջոցով նրանց գրավել դեպ իրենց դավանանքը: Չի կարելի խոսքեր գտնել նկարագրելու այն ծախսերը և խորամանկությունները, որոնց դիմում է Հռոմը իր նպատակին հասնելու համար, սակայն այդ ջանքերը ցանկալի արդյունքի չբերեցին, որովհետև այդ հայերից նրանք, որոնք Եվրոպայում հեռացել էին իրենց կրոնից, վերադառնալով իրենց մոտ տուն, դառնում են ավելի հայ, քան տեղացիները և դարձյալ սկսում են անիծել Լևոն պապին՝ որպես արևելյան և արևմտյան եկեղեցիների միասնության խախտման գլխավոր մեղավորներից մեկին՝ միաժամանակ հանդիմանելով նրա բոլոր հաջորդներին և թշնամաբար վերաբերվելով հռոմեական եկեղեցու ուսմունքին՝ որպես մի ուսմունքի, որը միանգամայն հակասում է իրենց եկեղեցու ըմբռնումներին: Գլխավոր միջոցը, որի օգնությամբ Հռոմում փորձում են թափանցել Հայոց հավատի մեջ և ձեռքել այն, կայանում է նրանում, որ հայ հոգևորականներից երդում են վերցնում, որ նրանք գինուն ջուր չխառնեն, սակայն, չնայած Հռոմի բոլոր ջանքերին՝ վերջինս երբեք չկարողացավ հասնել այն բանին, որ բոլոր հայ հոգևորականները ջրի խառնումը կատարեն կամավոր՝ առանց որևէ երդման: Սակայն, եթե ճիշտն ասենք, հայերը և արևելյան մյուս քրիստոնյաները հավատարիմ են իրենց կրոնին շնորհիվ իրենց ստացած դաստիարակության, քանի որ խելամիտ ձևով բացատրել, թե ինչու են նրանք իրենց քրիստոնյա համարում, նրանք ի վիճակի չեն:

Հայերը մանկուց սովորում են Քրիստոս ասել, խաչակնքել և պահք պահել և շարունակում են այդպես վարվել արդեն հասուն տարիքում այն ամուր հավատով, որ միայն ծիսականության նման ճիշտ պահպանության մեջ է կայանում քրիստոնեության ողջ էությունը: Դրանից բացի՝ նրանք իրենց բացարձակ պարտավորությունն են համարում եկեղեցի գնալ, երբ գտնվում են իրենց հայրենի երկրում կամ այն վայրերում, որտեղ դավանում են նրանց կրոնը: Նրանց պահքերը շատ երկարատև են, հաճախակի և ծանր: Նրանք պահքի ժամանակ ձեռնպահ են մնում մսից, ձվից, յուղից, կաթից և պանրից և օրվա մեջ միայն մեկ անգամ են ուտում՝ արևի մայր մտնելիս:

[...] Երևանից տասներկու փարսախ դեպի արևելք երևում է հոչակավոր լեռը, որի հետ կապված բոլորը համաձայն են այն հարցում, որ այստեղ նստեց Նոյյան տապանը, թեև ոչ ոք չի կարող բերել որևէ լուրջ փաստարկ ապացուցել փորձելու համար այն, ինչ նրանք պնդում են: Երբ օդը պարզ է, այս լեռը տեսանելի չէ երկու մղոնից ավելի հեռավորությունից, ինչքան էլ այն բարձր ու մեծ է:

Ես հակված եմ կարծելու, որ ես տեսել եմ շատ ավելի բարձրը, եթե չեմ սխալվում, Կովկասի այն մասում, որը ես անցա ճամփորդելով Սև ծովից դեպի Ախլցխա: Թուրքերն այս լեռը [Արարատ] կոչում են Ագրիդադ, բարձր կամ Մասիս սար, սակայն հայերը և պարսիկները այն կոչում են նույն անունով՝ Մասիս: Այս բառը հայերը բխեցնում են Մաս կամ Մեդեկ որդուց Արամի, ումից, ինչպես նրանք են ասում, գալիս է իրենց և՛ ծագումը, և՛ անվանումը (Armenias):

Պարսիկները Մասիս բառը բխեցնում են «ագիզ» բառից, որն իրենց լեզվով նշանակում է «սիրելի» կամ «քնքշորեն սիրված», և նրանք, լեռան անվանումը ստուգաբանելով, ասում են, որ այն այսպես է կոչվել Աստծո ընտրության համար, որով այն կրել է երջանիկ տապանը, որը փրկեց մարդկային ցեղը:

Սրանք բռնագրոսիկ ստուգաբանություններ են, ինչպես որ կարող են լինել ուրիշներ ևս, ինչպես որ կարող ենք համարել և զանգերի զնգոցի պատմությունը: Այս լեռը պարսկերեն գրքերում կոչվում է ևս երկու ուրիշ անուններով՝ Կոու-Նոուշ կամ Նոյան սար և Սահաթ-Թոպալուզ կամ Երջանիկ բլուր [կոն]:

Սուրբ Գիրքը, սակայն, առանձին անուն չի տալիս: Այն միայն ասում է, որ տապանը նստեց Արարատ լեռան վրա, որը Հայաստանում է: Սրանք հույն և լատին հեղինակների մոտ հայտնի այն լեռներն են, որոնք նրանք համարում են, որ մասն են Տավրոսյան լեռնաշղթայի և կոչվում են Ջորդիան, Կորդյան, Կորդուենյան, Կորդիան, Կուրդի և Կորդուք անուններով: Ամեն հեղինակ փոխում է բառը ըստ իր սեփական լեզվի արտաբերման:

Համաձայն հայկական ավանդության՝ տապանը մինչև հիմա Մասիսի գագաթին է: Բացի այդ՝ նրանք ավելացնում են, որ ոչ ոք չի կարող ելնել այն տեղը, ուր հանգչում է տապանը: Ասվածին նրանք խորապես հավատում են հրաշքի նկատմամբ այն հավատով, որը նրանք ասում են պատահեց Էջմիածնի Հակոբ անունով վանականի հետ, որը հետագայում դարձավ Մծբինի եպիսկոպոս: Նրանք պատմում են, որ այս հոգևորականը, տարված այն կարծիքով, որ սա այն լեռն է, որի վրա նստեց տապանը ջրհեղեղից հետո, որոշում է հասնել գագաթին կամ մեռնել լեռը բարձրանալու փորձի ժամանակ: Երբ նա անցել էր ճանապարհի կեսը, էլ չէր կարողանում առաջ գնալ, քանի որ, երբ նա մագլցում էր ամբողջ օրը, քնած ժամանակ հրաշքով նա ետ էր տարվում այն տեղը, որտեղից սկսել էր առաջ շարժվել առավոտյան: Այսպես շարունակվեց երկար ժամանակ, սակայն վերջապես Աստված ունկնդրեց վանականի աղոթքներին, ցանկացավ բավարարել նրա իդձը որոշ չափով և առաքեց հրեշտակին տապանի մասունքով՝ հորդորելով նրան այլևս իզուր չտանջվել նման ծանր զբաղումով, քանի որ մահկանացուներին արգելված է բարձրանալ այդ լեռան գագաթը⁷: Մա պատմություն է, որը նրանք պատմում են և որի հետ կապված են երկու դիտողություն կանեն: Առաջինը՝ այս պատմությունը չի կապվում հին հեղինակների՝ Հովսեփիոսի, Բերոսոսի, Դամասկացու վկայությունների հետ, որոնք հաղորդում են, որ տապանի մնացորդները տեսանելի են եղել և որ մարդիկ վերցրին այն ձյութից, որով տապանը պատված էր, որպես հիվանդությունների հակաթոյն: Երկրորդ՝ գագաթի անմատչելի լինելու մեջ որևէ հրաշք չկա, որովհետև լեռը և դեպի գագաթ ճանապարհը կեսից ամբողջապես պատված են հավերժական և երբեք չհալվող ձյունով, և տարվա բոլոր եղանակներին այն իրենից ներկայացնում է ձնային սարսափելի մի զանգված:

Լեռան լանջին՝ քրիստոնեական մի գյուղում, կա մի մենաստան, որն անվանվում է Առաքել վանք, որը նշանակում է Առաքյալների վանք: Հայերը մեծ հարգանքով են վերաբերվում այդ տեղին, քանի որ հավատում են, որ հենց այդտեղ է ապրել Նոյը ջրհեղեղից հետո և կատարել առաջին զոհաբերությունը: Ասում են, որ այդտեղ են գտնվել Անդրեաս և Մատթեոս առաքյալների մասունքները, և որ այդ ավետարանչի գլուխը գտնվում է վանքի եկեղեցում: Հայերը դեռ շատ հրաշալի բաներ են պատմում այս վայրի մասին և այն համարում են իրենց սուրբ երկիրը⁸:

[...] Արևելյան քրիստոնյաների մեծ մասը կարծում է, որ մյուսոնը բուժիչ բալզամ է հոգևոր բոլոր հիվանդությունների դեմ և կա քրիստոնեական ամբողջական ուսմունք, որը հաստատում է, որ հոգևոր վերածնության և մեղքերի թողության շնորհը հաղորդվում է

այդ յուրով, որի համար, օրինակ, մկրտության ժամանակ գլխավորապես անհրաժեշտ է օգտագործել այդ յուրը և ոչ թե ջուրը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Ղևոնդիոսի կողմից Ս. Գրիգորին Հովհաննես Մկրտչի մասունքներից տալու մասին գրում է Ագաթանգեղոսը. «Երբ վերադառնում էր նա հունաց կողմերից, իր հետ բերել էր մեծ մարգարե, երանյալ Հովհաննես Մկրտչի ու Քրիստոսի սուրբ վկա Աթանագինեսի ոսկորների նշխարները» (Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, աշխտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, # 810):

Ագաթանգեղոսի այս վկայությունը որևէ ձևով չի հակասում այն փաստին, որ Հուլիանոս Ուրացոյի ժամանակ այրվել են Հովհաննես Մկրտչի մասունքները, քանի որ Հուլիանոսի ծավալած հալածանքները տեղի են ունեցել Ս. Գրիգորի՝ Կեսարիայից Հայաստան վերադառնալուց մի քանի տասնամյակ հետո:

Հովհաննես Մկրտչի մասունքների Հայաստան բերվելու մասին Շարդենը այնպես է գրում, կարծես թե Ս. Էջմիածնի հոգևորականներն են հնարել այս պատմությունը: Նա կամ չի իմացել Ագաթանգեղոսի այս վկայության մասին և կամ էլ միտումնավոր չի հիշում այդ մասին, որպեսզի կասկածի ենթարկի այդ ավանդության վավերականությունը:

Շահ Աբասի կազմակերպած բռնագաղթից հետո Հին Ջուղայում Հովհաննես Մկրտչի մասունքների գտնվելու մասին է գրում Առաքել Դավրիժեցին: Պատմիչի շարադրանքից երևում է, որ այս գյուտի մասին պատմությունը մեծ տպավորություն է թողել Արարատյան դաշտի բնակավայրերում, և միգուցե այն պատմել են նաև Շարդենին և նա այլևս խորամուխ չի եղել այս մասին ավելի հին սկզբնաղբյուրներ որոնելուն (Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, աշխտ. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 406-408):

² Դավրիժեցու մոտ որևէ վկայություն չկա Շահ Աբասի ժամանակ Ս. Գեղարդի՝ Արևելյան Հայաստանից Սպահան տարվելու մասին: Այն Պարսկաստանում չի եղել նաև Շարդենի՝ Ս. Էջմիածնի այցելության ժամանակ, այլ պահվել է Գեղարդավանքում և Ս. Գեղարդի պահարանը վնասվել է 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ, երբ ավերվել է նաև Գեղարդավանքը:

Շարդենը ամենայն հավանականությամբ Ս. Գեղարդը շփոթել է Լուսավորչի աջի հետ, որն իրապես այդ ժամանակ Պարսկաստան էր տարվել և Դավրիժեցին էլ մանրամասն գրում է, թե Նոր Ջուղայի ժողովուրդը ինչպիսի ջերմեռանդությամբ և երկյուղածությամբ է վերաբերվում Սպահան տարված Լուսավորչի աջին (Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 170-171):

³ Այստեղ Շարդենը նկատի ունի Լուսավորչի տեսիլը և Միածնի էջքով Սանդարամետի ավերվելը, որի գրական սկզբնաղբյուրը Ագաթանգեղոսի Պատմության հետևյալ տողերն են. «Տեսա մարդկային մի ահավոր կերպարանք, բարձր ու ահեղ, որն առջևից էր ընթանում և վերևից մինչև ներքև վայրէջքի առաջապահն էր. ձեռքին ուներ ոսկե մի մեծ կռան, և բոլորը նրա ետևից էին գալիս: Ինքը գալիս էր սլանալով, խոյանալով արագաթռիչ արծվի նման ու իջավ հասավ մինչև երկրի հատակը, քաղաքի մեջտեղը, խփեց լայնատարած գետինն և մեծ ու անչափ թնդուններ հնչեցին անունների սանդարամետից (դժոխք): Ամբողջ երևացող երկիրը, աչքին տեսանելի լինելու չափ, հարթ հավասար դաշտաձև տափակացավ (Ագաթանգեղոս, Հայոց Պատմություն, էջ 415, 417, # 735):

Շարդենի այս նկարագրությունը արձագանքն է նաև Սահակ Ջորափորեցու շարականի

հետևյալ տողերի.

***Էջ Միածինն ի Հօրէ եւ յոյս փառաց ընդ Նմա,
Ձայնք հնչեցին սանդարամետք անդնդոց:***

⁴ Մայր Տաճարի և Իջման Ս. Սեղանի քարերից Սպահան տանելու մասին Դավրիժեցին գրում է. «Նշանավոր քարերը քանդեցին, հանեցին տեղերից. դրանք հետևյալներն են՝ Սուրբ Սեղանը, որի վրա Սուրբ Պատարագն էր մատուցվում, այս սեղանի սյունը, Քրիստոսի իջման տեղի քարը...» (Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 171): Ինչ վերաբերվում է Շարդենի այն ասածին, թե Պարսից արքունիքի գանձարանում այդ քարի պահվելու մասին որևէ տեղեկություն չկա, անհրաժեշտ է նշել, որ այդ քարերը ոչ թե գանձարան են տարվել, այլ նախ Բաթուն գյուղը, որը Սպահանի մոտ է, ապա տվել են Նոր Ջուղայի հայերին, որոնք այս քարերը գետեղել են Խոջենց եկեղեցում (Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 172):

⁵ Մայր տաճարի Ավագ Խորանի ներքո, որ հնագույն պաշտամունքի մի վայր է եղել, հավաստվում է նաև հնագիտական տվյալներով: Մայր Տաճարի 1950-ական թթ. հիմքերի վերանորոգության ժամանակ այնտեղից դուրս եկավ ուրարտական վաղ շրջանի մի կոթող, իսկ Տաճարի հին Ավագ Սեղանն էլ կանգնեցված էր հեթանոսական կրակարանի վրա:

⁶ Շարդենի այս խոսքերը վերաբերվում են Ս. Էջմիածնի 16-րդ դարի վերջից մինչև Մովսես Գ Տաթևացու (կթ. 1629-1632թթ.) ընտրությունն ընկած շրջանին, երբ թուրք պարսկական պատերազմների պատճառով այս տարածաշրջանում ստեղծված անիշխանությունը իր բացասական կնիքն էր թողել և Մայր Աթոռի վրա: Այս շրջանը մոայլ գույներով է նկարագրում և Դավրիժեցին:

⁷ Շարդենը կամ նրան այս պատմությունը պատմած միաբանները որպես գրական սկզբնաղբյուր ունեցել են Փավստոս Բուզանդի Պատմության Մծբնա Հակոբ Հայրապետի՝ Նոյյան տապանի մասունքը ձեռք բերելու մասին գլուխը, որը տառացիորեն համընկնում է Շարդենի գրածի հետ. (Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, Գ դպրություն, գլ. Ժ):

⁸ Առաքել կամ Առաքյալների վանք ասելով Շարդենը նկատի ունի Ակոռիի վանքը: Ալիշանը այս մասին գրում է. «Յանուն Առաքելոց Ադրեի և Մատթեի կոչեն փռանկ ճանապարհորդք ԺԷ դարուն զվանս և զեկեղեցի Ակոռոյ, բայց որիշ որիշ թուին եկեղեցիքն, գեղջն կոչէր յանուն Ս. Աստուածածնի, վանացն Ս. Առաքեալք, գլետինս ի սկիզբն ԺԸ դարուն, յամի 1701 աներ եգիտ Դուռնըֆոր, այլ Շարտէն, որ իբրեւ քառասուն ամաւ յառաջ ետես՝ ցուցանէ շէն և յոյժ պատուեալ ի տեղացեաց, մանաւանդ վասն զագաթան Ս. Աւետարանչին Մատթեի, ընդ որում ասէին գտեալ անդ և զնշխարս Ս. Անդրէի. «Աս և վասն այգետնկութեան Նոյի յայնմ ետեղ» (Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 473):

*Անգլերենից թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝
Գ. Պողոսյանի*